

SEYAHAT JURNALI

ÂLİ BEY

Özet

Duyûn-ı Umumiye'de görevli olan Âli Bey tuzla işletmeleriyle ilgili sorunları çözmek için Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya sonra da Suriye ve Irak'a gider. 1885'te ilk durağı Midilli'de başlayan yolculuğu, İskenderiye'den bindiği vapurla İzmir'e, oradan da İstanbul'a geçmesiyle 1888'de son bulur. Bu eserinde bu uzun yolculuk sırasında anlatmaya değer bulduğu olaylardan ve yerlerden bahseder.

Kişiler

Arif Bey	Âli Bey'in yol arkadaşı
Fettah Efendi	Diyarbakır belediye başkanı
Hüseyin Cemil Paşa	Halep valisi
Hüseyin Rıza Paşa	İzmir valisi
Gazi Ahmet Muhtar Paşa	Mısır komiseri
İsmail Hakkı Paşa	Diyarbakır valisi
Naşit Paşa	İzmir valisi
Samih Paşa	Diyarbakır valisi

Olaylar

Midilli ve Ayvalık

Âli Bey Midilli'deki resmi işlerini hâletmek için 1885 yılının 15 Ocak Perşembe günü Lloyd adlı firmanın Vesta isimli vapuruyla İstanbul'dan ayrılarak Midilli'ye gider. Adada bir liman vardır ancak büyük gemilerin girişine uygun değildir. Ancak küçük yelkenli gemiler girebilir. Binalar İstanbul'daki gibi ve ahşaptır. İskele yakınındaki sokakları çok dardır.

Âli Bey bir ara kiraladığı küçük bir vapurla Ayvalık'a uğrar. Ancak orada anlatmaya değer bir şey bulamaz. Halkın nerdeyse tamamının ticaretle uğraşan, refah içinde yaşayan insanlar olduğunu görünce memnun olur. Orada bir gece geçirip ertesi gün kötü bir havada yine aynı küçük vapurla Midilli'ye geri döner.

Adada ticaretle uğraşan çalışkan ve zengin insanlarla tanışır. Prens Luzinyan adlı bir İngiliz kadını mutasarrıf Ağâh Efendi ile birlikte ziyaret ederler. Prens kırklı yaşlarda, uzun boylu, güzel vücutlu, alımlı bir kadındır. Rivayete göre İngiltere'de yaşadığı yıllarda Midilli halkından olan bir kâtabi olur. Kâtabi memleketini o kadar över ki sonunda prenses de Midilli'ye gelir ve bir daha da geri dönmez.

İzmir ve Mersin

Midilli'deki işlerini tamamlayınca 5 Şubat Perşembe akşamı Hıdiviye adlı firmanın Bahire isimli vapuruyla İzmir'e hareket eder. Amacı İzmir'den İskenderun'a giden vapurlardan birine binmektir. Ancak perşembe gününe kadar vapur olmadığını öğrenince limanın oradaki Mil Oteli'ne yerleşir. Vali Naşit Paşa ve diğer memurlarla görüşür. Bütün hafta boyunca her akşam bir davete katılır. Sonunda 13 Şubat'ta Mesajeri firmasının Alfe isimli vapuruyla İzmir'den İskenderun'a hareket eder. Vapurda Alman tâcir Simon Hençel ile Le Crédit Lyonnais Bankası müfettişlerinden Rot adlı birinden başka kimse yoktur.

Ertesi akşam Rodos'a varırlar. Rodos'tan ayrıldıktan sonra hava kötüleşir ve bu kötü hava koşulları 16 Şubat tarihine kadar devam eder. O gün Mersin'e varırlar. Vapur burada yirmi dört saat beklediği için Âli Bey gündüz olduğunda karaya çıkıp Mersin'i görür. Adana-Mersin arasındaki demiryolu inşası yeni başlamıştır. Akşam vapur Mersin'den hareket edip sabah İskenderun'a varır.

İskenderun

Simon Hençel Halep'e gideceği için yarım gün boyunca at ararlar ancak bulamazlar. Bir otel bile olmadığı için Almanya konsolos vekili Bay Luzinger'in öğle yemeği davetini hemen kabul ederler. Yemeğin ardından Mösyö Rot ile gezmeye çıkarlar. Deniz kenarında bir deve katarına denk gelince Mösyö Rot deveye biner. İlkinde düşer ancak ikincisinde başarılı olur.

İskenderun limanı önemli bir liman olmasına rağmen merkezi bataklık olduğu için şehir büyümemiştir. Gezecek yer olmadığı için yirmi dört saat orada durma planı olan vapura dönüp akşam yemeğini yerler. Âli Bey geceyi Duyûn-ı Umûmiye dairesinde geçirir. 19 Şubat'ta Simon Hençel ile beraber atlara binerek İskenderun'dan ayrılırlar. Akşam Kırıkhan'a varırlar ve Markoviç isimli bir yol mühendisinin barakasında kalırlar. İskenderun ile Halep arasındaki şose yol buraya kadar tamamlandığı için buraya kadar rahat gelirler. Ancak 20 Şubat'ta buradan ayrıldıktan sonra Amik Ovası'nı zar zor geçerler. Gece Termanin köyünde bir evde misafir olurlar. 21 Şubat'ta sabahın erken saatlerinde tekrar yola koyulup altı saatte Halep'e varırlar.

Halep

Âli Bey, Simon Hençel'den ayrılarak kendisi için hazırlanan eve yerleşir. Sonrasında da bir hamama gider. Hamamın yer altında olduğunu görünce sebebini merak eder ve Halep civarında orman olmadığı için odunun kıymetli olduğunu, hamamların süprüntülerin yakılmasıyla ısıtıldığını, ısıyı korumak için de yer altında yapıldığını öğrenir. Ertesi gün Vali Cemil Paşa'yla görüşür.

Halep 120 bin nüfuslu büyük bir şehirdir. Çöldeki Arap aşiretleri ihtiyaçlarını gidermek için buraya geldiklerinden şehir büyük bir Arap panayırını andırır. Sokakları dardır, kaldırımları Vali Cemil Paşa yaptırmıştır. Halk Arapçayla birlikte Türkçe de konuşur.

Cubûl [El-Bab]

Âli Bey 27 Şubat'ta Halep Duyûn-ı Umûmiye Nâzırı İsmet Bey ile birlikte çölde yaklaşık altı saatlik yolculuğun ardından Cubûl'a varır. Burası bir Arap köyüdür, kadınların dudaklarına dövme yapması dışında dikkat çekici hiçbir şey yoktur. İki gece orada kalıp tuzlayı inceledikten sonra geri dönerler.

Âli Bey, 5 Mart'ta yanına bir uşak ve iki zaptiye alarak yola çıkar. Akşama doğru Kelcibrin adlı bir köye varırlar ve geceyi çadırda geçirirler. Ertesi gün öğle vakti Kilis'e varırlar.

Kilis

Kilis'in yirmi bine yakın nüfusunun çoğu Müslüman, bir kısmı da Rum, Ermeni ve Yahudi'dir. Herkes Türkçe konuşur. Burada kaldıkları hanın odaları o kadar kirlidir ki yaklaşık iki saat boyunca temizlik yaptırdıktan sonra yerleşirler. Gelen gidenler pencere camlarındaki tozlara bir şeyler yazmıştır. Birinde bir beyit ve beytin altında da 1878 yazmaktadır. Âli Bey etrafı dolaşır ama anmaya değer bir şey bulamaz. Ertesi sabah yola çıkar ve on iki saatte Ayıntab'a gider.

Ayıntab [Gaziantep]

Buranın halkı da Kilis gibi farklı topluluklardan oluşur ve Türkçe konuşur. Ancak burada Amerikalıların büyük bir okulu vardır. Âli Bey ve yanındakiler, Halep'ten kiraladıkları hayvanları cılız olduğu için onları burada değiştirip ve tekrar yola koyulur.

Birecik ve Siverek

Burası Fırat Nehri'nin sol yakasında kurulmuş, on bin nüfuslu bir yerdir. Toprağı tebeşir gibi beyazdır. 10 Mart sabahı buradan ayrılıp akşamı Kanlı Afşar köyünde, ertesi akşamı Tetriş köyünde, yine sonraki akşamı da Mişmiş köyünde geçirirler. Bütün yol boyunca hiç orman görmemeleri Âli Bey'in ilgisini çeker. Rastladıkları birkaç ağacın dallarına bağlanmış ip görünce sebebini merak eder ve Kürtlerin mezarlara değer verdiğini, o ipleri de ağaçların olduğu yerde şehit gömülü olduğunu düşünerek bağladıklarını öğrenir. Fakat bölgede orman olmadığını hesaba katınca bunun ağaçların kesilmelerini önlemek için çobanların bulduğu bir yöntem olduğunu düşünür.

Siverek'e kadar kaldığı tüm köyler Kürt köyleridir. Curnuş adlı bir köyün kahvehanesinde köyün imamını *Hayber'in Fethi* menkıbesini sesli okurken görür. İmamı dinleyen köylülerle biraz sohbet eder. Doksan yaşında bir adamın üç karısı varken o hafta on sekiz yaşında bir kızla daha nikahlandığını duyunca şaşırır.

13 Mart günü Siverek'e varırlar. Siverek'in halkı Kürt'tür. Âli Bey onların Türkçe konuşurken kullandıkları ifadeleri garipser. Ertesi gün oradan hareket ederler ve geceyi Karabahçe köyünde Karaca Ağa isminde birinin evinde geçirirler. Burası kışın çok soğuk olduğu için ev yer altında, penceresiz, karanlık yer odalarından ibarettir. Karaca Ağa onlar için bir kuzu kestirir. Âli Bey ertesi gün onun hizmetçilerine bahşiş vermek isteyince ona engel olur ve bir gün İstanbul'a geldiğinde kendine ikramda bulunmasının daha uygun olacağını söyler.

Diyarbakir [Diyarbakır]

Diğer adı Amed olan Diyarbakir'e gelirler. Burası Dicle'nin sağında, bir kalenin içinde, nüfusu yirmi binden fazla olan büyük bir şehirdir. Halkının çoğu Müslüman'dır, bir kısmı ise Ermeni ve Keldani'dir. Türkçe, Kürtçe ve Arapça konuşur. Âli Bey halkın bozgunculuk yaptığına değinerek bunu onlara yakıştıramadığını ekler. Duyduğu bir ifadeyi de garipser. İfade şudur: "Diyarbakir'in evleri, köpekleri ve ahalisinin kalpleri karadır." Gördüğü tüm köpeklerin gerçekten de siyah olduğunu söyler. Ağırlık ölçü birimlerinin de farklı olduğunu belirtir.

Vilayetin ilk valisi İsmail Hakkı Paşa, şehrin tamamen kale içinde bulunmasının şehrin büyümesine engel olduğunu düşünüp kale dışında da mahalleler oluşmasına katkı sağlaması için bir hükümet konağıyla kışla yaptırır. Fakat halk kale dışına gidip gelmenin zor olmasından şikayet edince hükümet binası tekrar kale içine taşınır.

Diyarbakirlilerin önde gelenleriyle memurları İstanbullular gibi giyinir. Tüccar, esnaf ve halk iç donu, entari ve cübbe giyer. Müslümanlar başlarına yazma veya bir kumaş sararken Hıristiyanlar siyah bir mendil sarar. Hıristiyan gençlerin bazıları iç donu ve entarinin üstüne cübbe yerine ceket giydikleri için Âli Bey onları garipser.

Orada kaldığı on gün boyunca Vilayet Valisi Samih Paşa, belediye başkanı Fettah Efendi ve birçok devlet adamıyla görüşür. On günün sonunda Siirt'e kara yoluyla değil de Siirt'in iskelesi sayılan Avte köyüne Dicle üzerinden kekle gitmesi tavsiye edilince denileni yapar.

Siirt

O ve yanındakiler 29 Mart sabahı vardıkları Avte köyünde memurlar tarafından karşılanır. Onların getirdikleri hayvanlara binerek dört saatin sonunda Siirt'e ulaşır. Orada da bazı memurlar tarafından karşılanırlar. Fakat bu sefer bir kenarda dikilen kör dilencilerin ilahiler okumasını garipser.

İki gün Siirt'in zengin ailelerinden biri olan Şemas kardeşlerin evinde misafir olarak kalırlar. Sonrasında Âli Bey kendine bir ev kiralar. Bitlis Valisi Fikri Paşa da Siirt'te bulunduğu için şehri onunla birlikte gezer. Şehrin tamamı Kürt'tür ancak Arapça da konuşur. Çoğu Türkçe bilmez.

Âli Bey kiraladığı evde on beş gün kaldıktan sonra yüksek ve güzel manzaralı bir yerde çadır kurar. Diyarbakir'deki gibi ölümcül akrepler vardır ancak hazirandan önce ortaya çıkmadıkları için çadırında güvenli kalır.

Siirt'te gördüğü en ilginç şey minare dilenciligidir. Elbise, para veya inek dilenmek isteyen bir fakir bir minareye çıkarak sabah akşam bağırarak dua eder ve ihtiyacı neyse onu Allah'tan ister. Sonunda hayırseverler istediğini onu verir.

Âli Bey, nisan ayı boyunca ağaçları ve nehirleri bol çeşitli köyleri dolaşp 7 Mayıs'ta Siirt'e geri döner. Gezdiği yerlerde birçok misafirperver insanla karşılaşır. Kürt kadınlarının hem evde hem de tarlada çalıştıklarını görür. Kadınların tesettüre dikkat etmediğini fakat namusun çok önemli olduğunu, bir delikanlının bir kıza saldırması durumunda ikisinin de öldürüldüğünü öğrenir.

Garzan bölgesinin Zok köyünde, daha önce Siirt'te de görüşme fırsatı bulduğu Fettah Paşa adlı birinin konağında misafir olur. Ev sahibinin bir süredir maddi sıkıntılar içinde olduğunu bildiği için adamlarıyla hayvanlarını başka bir eve göndermek ister fakat ev sahibi bunu kabul etmez. Âli Bey daha sonra Fettah Paşa'nın onun hayvanlarını beslemek için komşusundan arpa ve saman aldığını öğrenince çok üzülür.

7 Haziran'da Bitlis'e gitmek üzere Siirt'ten ayrılır. Geçit adlı yerde geceler. Ertesi gün Bitlis'e bir saat uzaklıktaki Deliktaş'ta eski dostları Salih Paşa ve Tahir Paşa ile görüşür. Daha sonra vilayet valisi

olan Fikri Paşa'nın onu karşılamaya gelen oğluyla ve şehrin ileri gelenleriyle görüşür. Şehrin yakınlarındaki çadırlarda dinlendikten sonra Bitlis'e varır.

Bitlis

Bitlis birçok derelerin ve tepelerin bulunduğu, nüfusu yaklaşık kırk bin olan bir şehirdir. Kış çok kötü geçtiği için evlerin tepelerinde kiremit yerine toprak vardır. Bu toprak kışın ıslanıp baharda sıcaktan çatladığı için her sene loğ adı verilen silindir şeklinde bir taşla düzeltilir. Şehrin yanında üzerinde bitki bulunmayan bir dağ, içinde de eski bir kale vardır. Yeni yapılan şose yolun bir tarafında mezarlık bulunur ve mezarlığın duruşundan farklı zamanlarda yaşamış toplulukların mezarlarının üst üste geldiği anlaşılır.

Âli Bey, Şeyh Mehmet Efendi adlı birinin ziyaretine gider ve oraya gelen Kürtlerin içeri ellerini önlerinde kavuşturarak ve yere bakarak girdiklerini ve şeyhin elleriyle ayaklarını öptüklerini görür.

Adliye Müfettişi Salih Efendi Harput ve Diyarbakır vilayetleri müfettişliğine atandığı için Muş üzerinden gitmek üzere yola çıkmaya hazırlığındadır. Âli Bey eşyalarını misafir olduğu çadırdan alıp kiraladığı bir eve bırakır ve Muş'u görmek için onunla ve Muş mutasarrıfı Salih Paşa'nın kardeşi Tahir Bey ile yola çıkar. Hava kötüleştiği için Bitlis'ten iki saat uzaklıktaki Kahıri köyünde beklerler ve sonradan Başhan adlı yere gelip burada çadır kurarlar.

Salih Efendi ailesiyle birlikte yolculuk ettiği için yavaştır. Âli Bey onunla vedalaşıp yola Tahir Bey ile devam eder. On dört saatin sonunda Muş'a yakın Telekkovank isimli bir Ermeni köyüne varırlar. Ramazan ayı olduğu için köye vakitsizce girmek istemezler. Orada çadır kurarlar ama Tahir Bey kalmaz, Muş'a gider. Âli Bey de ertesi gün gider, Salih Paşa'nın evinde yemek yer ve yine çadırına dönüp yatar.

Muş

Muş, yirmi beş bin nüfuslu, evleri İstanbul tarzında, ovaya bakan bir yerdir. Muş Ovası Kürt ve Ermeni köyleriyle doludur. Birkaç köyün halkı İstanbullular gibi giyinir.

Âli Bey Bitlis'e dönmek üzere Tahir Bey ile Telekkovank köyünden hareket eder. Van Gölü'yle Nemrut Dağı'nı görmek için Ermeni köylerinden geçerler. Erun köyü civarında sağ tarafta ışık gördükleri için oraya yönelirler. Fakat buranın Erun köyü olmadığını, ışıkların bazı göçerlerin çadırları önünde yaktıkları ışıklar olduğunu fark ederler. Çadırlarda kimseyi bulamayınca zaptiye, göçerlerin onları vergi tahsildarı sanıp saklandıklarını söyler ve kadınların orada olacağını düşünerek etrafı araştırmaya girişir. Çadırların arkasına saklanan kadınlar ortaya çıkınca Erun köyünün nerede olduğunu sorarlar ama kadınlar belirsiz bir yönü işaret eder. Erkeklerinden birinin onlara köyü göstermesini isteyince kadınlar erkeklerinin hayvanlarıyla beraber yaylada olduğunu söyler. Bunun üzerine zaptiye, kadınlardan birini yol göstermesi için zorla hayvanının önünde yürütmeye kalkar. O sırada kadınlar bağırıp çağırır ve bir anda bir erkek saklandığı yerden çıkmaya mecbur kalır. Onun kılavuzluğuyla Erun köyüne varırlar. O gece orada kaldıktan sonra Büryan köyünden geçerek Nemrut Dağı'nın tepesine çıkarlar.

Nemrut Dağı ve Van Gölü

Eskiden bir yanardağ olduğu belli olan dağın zirvesinde yer alan krater otuz kırk metre çukurda ve içi göl gibi suyla kaplıdır. Çevresini dolaşmak on dakika alır. Burayı gördükten sonra aşağı inip Van Gölü'nün kenarındaki Tatvan adlı bir Ermeni köyüne gelirler, gölün kenarına çadır kurup geceyi orada geçirirler. Köylülerden balık istediklerinde köylüler balık tutmayı bilmediklerini, orada balık bulunmadığını söylerler.

Gölün suyu salep katılmış gibi cıvık bir sudur. Sahilleri sünger taşıyla doludur. Gölün solunda Ahlat kasabası vardır. Havaşı güzel bir yer olduğundan Bitlis halkının ileri gelenleri yazlarını orada geçirdiğini öğrenirler.

Diyarbakır'e Dönüş

Gece Tatvan'da fırtına çıkınca çadırları yıkılır ve sabaha kadar fırtınayla boğuşurlar. Sabah olduğunda da Bitlis'e dönmek üzere yola çıkarlar. 1 Ağustos'ta da Bitlis'ten Siirt'e dönerler. Âli Bey Duyûn-ı Umûmiye Müdürü Ahmet Nedim Efendi'nin evinde misafir olur ve herkes gibi, havanın sıcaklığından

dolayı damda yatar. Ertesi gün oradaki işlerini bitirip gece Diyarbekir'e gitmek için yanındakilerle beraber yola koyulur. Gündüz sıcaklık çok yüksek olduğu için geceleri Sartan, Hop, Belidar, Sinan, Bismil ve Holan köylerinden geçerek dört günde yani 8 Ağustos tarihinde Diyarbekir'e varırlar.

Çöle

17 Ağustos'ta Diyarbekir Duyûn-ı Umûmiye Müdürü Mihran Efendi'yle Mardin üzerinden çöle gitmek üzere yola çıkarlar. Amaçları Arapların ve aşiretlerin elinde bulunan Bevare tuzlasının güvenlik altına alınmasını sağlamaktır. Ertesi sabah Hanik köyüne varırlar, akşama kadar dinlenirler, dört saat kadar ilerledikten sonra Şeyhan Suyu kenarında çadır kurarlar. Sıcak hava yüzünden nefes almanın bile güçleştiği bu yerlerin ardından Mardin'e varırlar.

Mardin

Burası çölü gören, on beş bin nüfusu olan bir yerdir. Halkın dili Arapça olmakla birlikte çoğu Türkçe de konuşur. Vardıkları gün Mardin ileri gelenlerinden Süleyman Paşazade Davut Bey'in evinde biraz dinlendikten sonra akşamüzeri hayvanlarına binerek çöle hareket ederler. Gece bir Kürt köyünde kalırlar. Gündüz de Kiki adlı bir köyde dinlendikten sonra Şammar aşiretinin şeyhi Faris'in çadırlarının olduğu yere ulaşırlar.

Şammar Aşireti

Bu aşiret üç gruba bölünmüş, nüfusu 30 bin kadar olan, iki nehir arasında yaşayan göçebe bir aşirettir. Fırat Nehri'nin öbür yakasındaki iki üç katı nüfusa sahip Anaze aşiretinin saldırılarına karşı daima hazırlıklıdır. Çok sayıda hayvanları olduğu için tereyağı, at ve koyun satarlar. Alışveriş yaptıktan sonra yine çöle çekilirler.

Görüşmeye gittikleri Faris on bin kişilik bir grubun başıdır. Çadırı yaklaşık dört bin metre uzunluğunda, iki bin metre genişliğinde ve güneşin konumuna göre ayarlanabilir. Çadırın içinde elli altmış kadar Arap'ı rütbelerine göre oturmuş olarak bulurlar. Köleler de bu sırada kahve hazırlamaktadır. Âli Bey usulü bilmediği için dibinde tek damla kahveyle ikram edilen fincanı bitirip başında bekleyen köleye geri verir. Köle yine bir damla doldurup fincanı tekrar ikram eder. Âli Bey böyle tam on defa kendisine ikram edilen bir damla kahve dolu fincanı bitirir. Sonuncusunda fincanı geri vermez.

Onlar Faris'in çadırındayken adamları da onların çadırını Faris'in çadırının yakınına kurar. Âli Bey ve yanındakiler dinlenmek için çadırlarına gelirler ancak kendi çadırları adı bir bezden yapıldığı için sığağa dayanamaz. Termometre 50 dereceyi gösterince Âli Bey mendilini bir kova suda ıslatıp başına koyar ama mendil birkaç saniyede kupkuru olur. Biraz sonra Faris onları kendi çadırında yemeğe davet edince adeta koşarak giderler.

Araplar saygıyı oturup kalkarak göstermedikleri için içeri girdiklerinde aynı Arapları oturdukları yerde nargile içerken ve kavga edermişcesine yüksek sesle konuşurken bulurlar. Yalnızca Şeyh Faris onları karşılar ve biraz önce oturdukları yere oturtur. Az sonra köleler önlerine içinde pilav ve kebaba döndürülmüş bir karacanın bulunduğu yemek kabı getirir. Mihran Efendi'yle Âli Bey birbirlerine bakabilir ve o yemeği tek başlarına yiyemeyeceklerini söyleyerek beraber yemeyi önerirler. Faris "Bizde âdet böyledir" diyerek karşı çıkar ama sonunda ısrarlarına dayanamayıp birkaç kişiyi yemeğe çağırır. Böylece sırayla herkes yemekten yer. Sonda kalan kırıntıları da Faris'in işaretiyle köle çocuklar adeta yağmalar.

Yemeğin ardından Faris onlar için deve kesmek istediğini ama deve etini sevmeyebileceklerini düşünerek karaca kestirdiğini söyleyip kusuru için af diler. Âli Bey ile Mihran Efendi her şey için teşekkür edip tuzla konusunu konuştuktan sonra oradan ayrılır. Yol üstündeyken Faris'in oğlu onlara hediye olarak bir tay getirir. Âli Bey Arap şeyhlerine hediye getirmek âdet olduğundan Faris'e Mardin'den satın aldığı bir tüfek hediye ettiği için bu tayı ona karşılık olarak görür.

Diyarbekir'e Dönüş

22 Ağustos'ta Mardin'den Diyarbekir'e geçerler. Hava çok sıcak olduğu için Dicle'nin yakınındaki Kavs adlı yerde Hayali Efendi'nin köşkünün önüne çadır kurarlar. Harput ve Diyarbekir Adliye Müfettişi Salih Efendi de onlara katılır.

Âli Bey yatak çadırını bir çınar ağacının gölgesinin altına kurdurur. Bir gün öğle yemeğinden sonra uyuduğu sırada yastığının kıpırdadığını hisseder ve başını kaldırdığında bir yılan görür. Yerinden sıçrayıp kendini çadırdan dışarı atar. Bunun üzerine Hayali Efendi'nin köşkünde kalırlar.

Dicle Nehri Üzerinde Yolculuk

Âli Bey İstanbul'a dönmeye hazırlanırken Bağdat'a gitme emri gelir. Hediye edilen tayı Diyarbekir Valisi Samih Paşa'ya takdim eder, o da karşılığında üç odalı bir çadır hediye eder. Dicle üzerinden gitmesi tavsiye edildiği için kendine koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanların ya da sığırların kesildikten sonra derisinin parçalanmadan yüzülmesi ile elde edilen tulumların şişirilmesi ve bunların ahşap malzeme ile birbirine bağlanmasıyla meydana getirilen bir çeşit sal olan bir kelek yaptırır. Kelek yolcu veya eşya çıktıkça sipariş üzerine yapılır. Zira suyun akıntısıyla giden bir şey olduğu için gittiği yerden dönemez, varış noktasında parçalanarak ağaçları satılır tulumları da karadan geri götürülür. Ayrıca tulumlar da suyun üzerinde uzun süre kalmaz.

Âli Bey yolculuk yirmi günden uzun süreceği için keleğin üzerine üç penceresi, tuvaleti ve kileri olan özel bir oda yaptırır. Açıkta kalan adamlarını kara yoluyla Hasankeyf'e yollatıp orada kendileri için kelek yaptırılmalarını ister. Zira onların kara yoluyla vardığı yere Âli Beyler su üzerinden anca altı günde varacaktır. Bu sürede bir kelek yapılabileceğini düşünürler. Fakat kelek beş dakika ilerledikten sonra rüzgar nedeniyle durur. Böylece Kırklar Tepesi denilen yerde iki gün bekleyip keleği de burada yaptırma kararı alırlar.

Kelek 18 Eylül akşamı hazır olur ancak ertesi gün Kurban Bayramı olduğu için bir gün daha kalırlar ve akşamüzeri ayrılırlar. Çaruki adlı köye varırlar, Mihran Efendi burada vedalaşıp Diyarbekir'e döner. Daha sonra oradan hareket ederek akşamüzeri Hücceti adlı bir köyün yakınındaki kumsalda dururlar. Geceyi burada geçirip ertesi gün Hilvan, Bismil ve Tezekli köylerini geçip geceyi uygun bir yerde geçirirler.

22 Eylül'de Bucalı köyüne varırlar. Yedi saat sonra da Siirt'in iskelesi sayılan Avte'ye. Gece Zivi adlı bir köy yakınlarında kalırlar. Mehtap çok güzel görüldüğü için Âli Bey odasının üstüne çıkıp seyir için yaptırdığı yerde mehtaba karşı yemek yer. 23 Eylül'de buradan ayrılınca kelekçisi Mehmet bir kapıdan geçmek üzere olduklarını haber verir. Kapı, nehirde suyun az olduğu çukur yerlere verilen addır. Kapıya yaklaştıklarında bir çağlayan sesi duyulur. Az sonra bir kayaya çarparlar. Keleği tamir etmek için beş saatlik bir mola verirler.

Âli Bey burada civarı incelerken zeminden otuz kırk metre yükseklikteki kayaların içinin bir ev gibi oyulduğunu, bir kattan diğer kata çıkmak için merdiven bile yapıldığını görerek şaşırır. Civardaki Kürtler daha ileride beklemelerinin daha uygun olacağı gerekçesiyle onları oradan uzaklaştırmak ister. Âli Bey bunu kavun ve karpuzlarının çalınmasından korktukları için yaptıklarını düşünür.

Tamir bitince yola çıkarlar ama bir saat sonra şiddetli bir rüzgar çıkar ardından fırtına başlar. Bir ağaçlığın kenarında durmak zorunda kalırlar. Ağaçların ve baykuşların sesleriyle kara bulutların görüntüsü Âli Bey'i çok etkiler. Uyanırken bile kendini kâbusun içindeymiş gibi hisseder.

Ertesi gün yola devam ederler. Kureyşa adlı bir köyün önünden geçerken etleri tükendiği için koyun satın almak isterler ama köylüler bir meci diyeyi on kuruş olarak hesapladıklarını söyleyip koyunu da 120 kuruştan aşağı satmazlar. Âli Bey, böyle ıssız bir yerde yaşayan bu insanların medenilere özgü ince dolandırıcılık yapmasına şaşırır ve onların zeki kimseler olduklarına kanaat getirir.

Biraz ileride tepenin üzerine bir harabe görürler. Kelekçi Mehmet oranın Elo Dino adı verilen bir haydutun köşkü olduğunu söyler ve hikâyesini anlatır. Bu haydut, köşküyle Dicle'nin öbür yakası arasına bir zincir çekip gelen geçen kelekleri tutarak haraç ister. Sonunda Cizre müsellimi bir keleğe çarşafı kadın kılığında kırk kadar silahlı adam yerleştirir. Elo Dino keleği zinciriyle yakalar ve haraç ister. Kelekte esir cariyelerden başka ganimet olmadığı söylenince cariyelerden birini seçmek için keleğe çağrılır. O anda da yakalanır ve Diyarbekir'de kazığa oturtulur. Kelekçi Mehmet bu hikâyeyi adeta zevkle anlatır.

Mirdese isimli bir köyün önünden geçerken Kelekçi Mehmet iki katlı ve cam pencereleri olan bir evi gösterip köyün ağası Abdi Ağa'nın evi olduğunu söyler. Âli Bey ise köyde ve ağanın evinin civarında hiçbir ağaç göremediği için ağanın o kadar da iyi yaşamadığına hükmeder.

Hasankeyf'e yaklaştıkça nehrin iki yanında ekili tarlalar ve ağaçlıklar görmeye başlarlar. Âli Bey, durgun ve yumuşak havada ağaç dalları arasından görünen ayı seyredip meradan dönen koyunların melemelerine kulak verirken kelek aniden altüst olur.

Akşam ezanından sonra Hasankeyf'e varırlar. Keleklerini bir kenara çekip gece dinlenirler. Erzak almak için çarşı ararlar ancak bir soğan bile bulamazlar. Muhtarın yardımıyla yağ bulurlar. Sonrasında yola devam ederler. Avte köyüne vardıklarında Âli Bey, Duyûn-ı Umûmiye Müdürü Ahmet Nedim Efendi'yle Müfettiş Dimitriyadis Efendi'yi kendisini beklerken bulur. O nedenle geceyi orada geçirirler.

27 Eylül'de Avte'den ayrılırlar. Muhine köyü yakınlarında Çelik köyü ağası olan Ali Ağa'nın Âli Bey'i misafir etmek istediğini öğrenirler. Bir kenara yanaşınca Ali Ağa keleşe gelir. Kürdistan bölgesine gönderilen ıslahat komiserleri tarafından İstanbul'a gönderilen Kürt beyleri arasında bulunan Ali Ağa, İstanbul'da kendisine çok iyi davranıldığı için oradan geçen İstanbullu yolculara ikramlarda bulunmak ister. Âli Bey ona teşekkür ederek onu kelekte ağırlar. Oradan ayrılacakları zaman Ali Ağa onlara büyük bir balık hediye eder.

Yolculuk esnasında bir noktada yoğun bir kükürt kokusu alırlar. Yanaşınca kaplıca olduğunu fark ederler. Kelekçi Mehmet hamama girer. Fakat kokuya daha fazla dayanamadıkları için Mehmet çıkar çıkmaz keleşe on dakika kadar ileri götürüp orada kalırlar. Burada nehrin bir yanı duvar gibi yüksek kayalıktır. Bu kayalığın bir köşesinde harabe görünce Âli Bey bunun ne olduğunu sorar. Mehmet, bir adamın oraya değirmen inşa ettiğini, altı ay içinde değirmene yıldırım düşüğünü ve adamın da öldüğünü anlatır ve oradan çıkan suyun Dicle'ye aktığını, adamın oraya değirmen inşa ederek Allah'ın iradesine karşı geldiği için cezalandırıldığını söyler.

Biraz sonra daha önce hakkında konuştukları Elo Dino'nun çatısı çökmüş, yalnızca duvarları ayakta kalmış köşkünün önünden geçerler. Nehrin iki yanı ağaçlı köylerle dolar ve Cizre'ye varırlar. Cizre kale içinde, halkı Arap ve Kürtlerden oluşan, daha çok Kürtçe konuşulan bir yerdir. 29 Eylül'ü orada geçirip kayalıklara çarpan keleklerini tamir ettirirler. Ertesi gün hava yağmurlu olmasına rağmen rüzgârlı olmadığı için yola devam ederler. Fakat birden fırtına çıkar ve beklemek zorunda kalırlar. Ertesi gün güneş doğmadan önce yola çıkarlar. Yolları üstünde Reyhani adlı köyde meşhur bir bahçeyi gezmeleri tavsiye edilmişse de hava durgunken bu fırsatı kaçırmak istemezler.

Üç saat ileride nehrin geçit verdiği bir noktada sekiz on binlik Miran aşiretinin yayladan çöle geçişlerine denk gelirler. Bu kalabalığın Dicle'nin bir tarafından diğer tarafına geçişi ilgilerini çeker. Kelekleri onların arasından geçer. Ertesi sabah bir Arap köyünün önünden geçerken Musul'da bir subaya teslim edilmek üzere bir mektup getirilir. Bu noktadan sonra her yanda Arap ve Ezidi köylerini görürler. 3 Ekim'de Babıniyet adlı bir Türkmen köyünün önünde durunca yanlarına seksen yaşını aşmış bir ihtiyar gelir. Botma Dağı'nın yüksek bir yerinde bulunan binanın Bilal- Habeşi'nin makamı olduğunu, her sene güz mevsiminde oradan bir top sesi geldiğini, sesle birlikte duman da çıktığını, bu dumanın gittiği yöne uğursuzluk getirdiğini anlatır.

İhtiyarla vedalaştıktan sonra rüzgârdan dolayı anca bir saat kadar ilerleyebilirler. Ertesi sabah beş gibi tekrar yola koyulurlar ve on bire doğru Eski Musul denilen yere ulaşırlar. Burası Halife Ömer zamanında imar edilmiş olan Hadîse adlı bir şehirdir. Saat üç gibi nehrin bir yakasında iki süvari görürler. Süvariler iki gündür onları beklediklerini söyler ancak durmak için uygun bir yer olmaması nedeniyle süvarilerden geri dönmelerini isterler.

5 Ekim'de Reşidiye adlı yerde iki çadır görürler. Musul Duyûn-ı Umûmiye müdürünün onları karşılamak için orada bulunduğu haber verilince orada karaya çıkarlar. Keleşe Musul'a gönderip müdürle birlikte yük hayvanlarına binerek iki saatte Musul'a varırlar.

Musul

Elli bine yakın nüfuslu Musul'un büyük kısmı bir kale içindedir. Kalenin nehrin üzerine açılan kapısının önünde Dicle'nin bir yakasından diğer yakasına uzanan ahşap bir köprü vardır. Musul'a gelen kelekler bu köprüye yanaşır ve yolcular şehre buradan girer. Şehre girilince kalabalık bir meydan görünür, burası çarşıdır. Buradaki en büyük mekânlar kahvehanelerdir.

Âli Bey, çarşıdaki adamların yüksek sesle konuşmasına ve el kol hareketlerine bakarak yanında bulunan Duyûn-u Umûmiye müdürüne kavganın içine girmek istemediğini bildirir. Müdür gülümseyerek kimsenin kavga etmediğini sohbet ve alışveriş ettiğini söyler.

Hükümet konağı şehrin dışında büyük ve ahşap bir binadır. Âli Bey buraya gelip Vali Tahsin Paşa'yı ziyaret eder. Öğle yemeğini beraber yedikten sonra kumandanla da görüşür ve şehirle konak arasındaki alanda çadır kurar.

Kelekleri Diyarbekir'den Musul'a kadar tutulduğu için Bağdat'a gitmek için yeni kelekler sipariş eder. Diyarbekir'de yaptırdığı oda onun kendi malı olduğu için yeni keleklerden birine koymak üzere karada bekletir.

Musul'da bir hamama gider. İçerisi bir zindan gibi karanlıktır. Arap tellaklar sırtını iyi keselemeyince birkaç tas su döküp çıkmak ister. Kurulanırken nargile ve kahve ister ancak ikram edilmez. Sonrasında, hamamdan çıkanların kahveyle nargileyi kahvehanelerde içtiklerini öğrenir.

Hamamdan çıkıp şehri gezer. Şehrin zenginlerinin fes üzerine abani sarık sardığını, şalvarın üstüne kürk veya cübbe giydiklerini, orta sınıfın ipek kefiye takıp maşlah giydiğini, alt tabakanın ise başlarına mavi ve beyaz veya kırmızıyla beyaz renkte mendil sardığını görür.

Akşam, valinin konağında yemeğe davet edilir. Ertesi gün, Mutasarrıf Hamdi Bey'le Musul'un karşı yakasındaki Ninova harabesiyle harabenin karşısındaki Baura adlı köyde yer alan Peygamber Yunus'un mezarını ziyaret ederler. Şehre dönünce şehirdeki diğer peygamberlerin mezarlarını da ziyaret etmeyi ihmal etmezler.

Âli Bey ve adamları 8 Ekim'de Musul'dan yeni keleklerle harekete geçer. Nehrin iki yakası da Arap çadırlarıyla doludur. Hamam-ı Ali denilen bir kaplıcanın önünden geçerken yine kükürt kokusu alırlar. Her sene haziran ayında bu kaplıcaya binlerce insan gelir, etrafta başka bina olmadığı için çadırdaki konaklar. Âli Bey, insanların sudan bekledikleri şifanın çadır altında kuru ekmekle yaşamaya değer olduğunu düşünmesini garipser.

Akşamüstü Nemrut Köprüsü adlı yere varırlar. Orada geceleme için dururlar. Âli Bey o gece orada rahatsızlanır. Fakat sabahleyin hareket ederler, iki saat ilerideki Avine'ye varırlar. Şelaleden geçmek zor olduğu için Âli Bey'i karaya çıkarırlar, kelekçinin biri onu sırtına alıp keleğin yanaşacağı yere karadan götürür. Kelekler çok oynadığı için bir şişe maden suyuyla ocağın üstündeki bir et tenceresi suya yuvarlanır. Başka bir kayıpları olmaz.

O akşam yemek için durmazlar, mutfağın bulunduğu kelek yemeklerini onlara verir ve hareket hâlindeyken yerler. Akşam saat dokuz olduğunda bir yere yanaşırlar. Ertesi gün kıyı boyu birçok Arap köyünü geçerler. Kale-i Zeynan denilen yer İran sınırındadır ve birkaç saat ilerledikten sonra nehir kenarına koşan birkaç Arap Şammar aşireti tarafından soyulduklarını bağırıp yardım ister. Âli Bey hükümete başvurmalarını tavsiye eder.

Ertesi sabah Tikrit'e dört saat uzaklıkta olan bir yerde nehrin suyu çekildiği için karaya oturan bir vapur görürler. Âli Bey, medeniyetten bu denli uzak bir yerde vapur görmekten hoşlanır. Vapur, keleş fark edince bandırasını çeker ve bir İngiliz gemisi olduğu anlaşılır. Vapurun hizasına gelince kaptan bir sandala binerek yanlarına gelir. Âli Bey İngilizce ve Almancadan başka dil bilmeyen kaptanla konuşarak vapurun Hindistan Donanmasına ait, İngiltere'nin Bağdat genel konsolosunun maiyetinde bir stasyonier olduğunu ve gemicilere eğitim amaçlı orada bulunduğunu öğrenir. Kaptan gittikten sonra daha önce hiç vapur görmemiş olan Diyarbekirli kâtiplerle hizmetçi, Âli Bey'e vapurun nasıl çalıştığını sorar ve Âli Bey, yaklaşık bir saat boyunca onların benzer sorularına cevap verir.

Nehrin kenarında yine Arap köyleri görünmeye başlar. Köylerin darı ekili tarlalarını korumak için her tarlaya bir çardak kurulduğunu ve her çardağın üzerinde bir kişinin kuşları ürkütme için dikildiğini görünce Âli Bey şaşırır.

Bir Mağara

Tikrit'e bir saat kala bir mağara görürler. Zaptiyeyle kelekçiler hemen silahlarına sarılırlar. Zaptiye, oranın Sa'du Mağarası olduğunu, Sa'du'nun kötü bir cin olduğunu ve o mağarada oturduğunu, yolcular mağaraya kurşun sıkmazsa başlarına bir bela geldiğini söyler. Âli Bey, barutun icadından önce ne yaparlardı diye sorarak onların silahlarını kullanmalarını engeller.

Yarım saat sonra çölde bir fırtına kopar. Tahıl taşıyan bir kelek parçalanır ve yirmi çuvaldan fazla buğday nehre dökülür. Âli Bey'in kelekçileri keleş kenara çekip yirmi dakika kadar fırtınadan korunmak

için yere yatıp beklerler. Daha sonra, çölden esen kumlar keleşin her yerini doldurduğu için bir saat boyunca temizlik yaparlar.

Yola tekrar koyulduklarında kelekçilerle zaptiye, her şeyin mağaraya ateş etmedikleri için olduğunu söyler. Âli Bey, buğdayları nehre dökülen keleşin ateş ettiğini ama bunun bir işe yaramadığını söylese de ikna olmazlar.

Saat beşe doğru Tikrit'e varırlar. Tikrit halkının çoğu Kerkük ve Erbil'den geldiği için Türkçe konuşur. Fakat Tütün Rejisi'nden bir memur dışında görüşecek kimse bulamazlar. Hizmetkârlardan Diyarbekirli Ohan çay kaynatırken yanlışlıkla yangın çıkaracak gibi olur. Âli Bey adamlarının bunu da Sa'du Mağarası'na ateş etmedikleri için olduğunu iddia etmesinler diye herkese bağırıp çağırarak kimseye konuşma fırsatı vermez.

Samarra

Ertesi gün Tikrit'ten hareket ederler. Eski Bağdat adı verilen, Abbasi halifeleri tarafından inşa edilmiş Samarra'nın harabeleri görünmeye başlar. Âli Bey, sekiz on saatlik yol boyunca görünen harabelere bakarak burada zamanında dört milyona yakın nüfusun barındığı bilgisinin doğru olduğunu düşünür. Ancak mimari sanatının gelişmediğini gördüğü için Abbasi halifelerinin düşündüğü kadar büyük olmadığına kanaat getirir.

Samarra'ya yakın bir yerde bir yakada Kale-i Âşık diğer yakada da Kasr-ı Maşuka adı verilen iki yapının kalıntıları görünür. Rivayete göre emirlerden birinin kızına aşık olan bir derebeyi kızın oturduğu köşkün karşısına bir kale yaptırır. Bir rivayete göre de varlıklı bir adamın cariyelerinden birine aşık olan genç, köşkün karşısına inşa edilen kaleye yerleştirilir.

Samarra'ya vardıklarında buranın iki yüz haneli bir köy olduğunu görürler. Âli Bey, Şiilerin oradaki sıkça ziyaret ettiği türbelerini ziyaret edip Abbasi halifelerinden Mu'tasım Billah'ın yaptırdığı caminin harabesini gezer.

Akşamüstü tekrar yola koyulurlar. Nehir boyu geçtikleri Arap köylerinden nehre dalan çocuklar keleklerden yiyecek çalar. Rüzgâr çıktığı için pek uzağa gidemezler. Ertesi gün rüzgâr devam ettiğinden Âli Bey zaptiye ve bir uşakla karadan gitmeye karar verir. Sindiye köyünden zayıf iki atla iki eşek alırlar ve akşam vakti Cedide köyüne varırlar.

Âzamiye

Cedide köyünden ayrıldıktan sonra Âli Bey, Bağdat'ı ilk defa gören herkesin o an vücudunun hangi parçasını hareket ettirirse orasında çıban çıkardığı söylentisini hatırlar. Bütün yol boyunca çıban çıkmasında sakınca görmediği sol kolunu hareket ettirir. Fakat çıban iki ay sonra sağ baldırında çıkar.

İmam-ı Âzam Ebu Hanife'nin türbesi bulunduğu için Âzamiye diye adlandırılan kasabaya varırlar. Âli Bey, türbeyi ziyaret etmek için temizlenip abdest almak ister ve han olduğunu düşünerek kapısı açık bir binadan içeri girer. Oranın, türbedar Numan Efendi'nin evi olduğunu öğrenince mahcup olur. Fakat Numan Efendi ona ikramda bulunur ve temizlenip abdest almasını sağlar. Sonrasında, cuma namazını kılan cemaatle birlikte türbeyi ziyaret ederler.

Eski Bağdat Valisi Necip Paşa, Âli Bey'i görmek için oraya gelir ve onu Bağdat Duyûn-ı Umûmiye Nâzırı Behçet Bey'le buluşturur. Âli Bey Numan Efendi'ye teşekkür ederek Necip Paşa ve Behçet Bey'le bir at arabasına binip yarım saatte Bağdat'a varır. Geceyi Behçet Bey'in evinde geçirir.

Bağdat

Yüz bin civarında nüfusu olan Bağdat şehrinin büyük kısmı nehrin Ressafa adlı kıyısında küçük kısmı da Kerh denilen yakasındadır. İki kıyı birbirine ahşap bir köprüyle bağlanır. Ressafa'daki kale, şehrin büyümesine engel olduğu düşünülerek yıkıldığı için hem insanları aşiretlerin saldırılarına hem de nehrin kabardığı zamanlarda sel baskınlarına karşı savunmasız bırakmıştır. Nehir boyu şehir yedi kilometre kadardır. Şehrin kıyı boyu hurma, çevresi ve iç kısımları da portakal bahçeleriyle doludur.

Âli Bey'in şehre Âzamiye'den kara yoluyla girerken hurmalıklar arasından, yıkılan kalenin İmam-ı Azam kapısından girer. Kapının devamında birçok kahvehane ve birkaç yönetim binası görülür.

Nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman, altı bin kadarı Yahudi, bir kısmı da Keldani ve Katolik'tir. Ayrıca ticaret yapmaya gelip şehre yerleşen İranlılar da bulunur. Halk, sınıf ve mezhebine göre farklı şekillerde ve renklerde giyinir. Şehrin ileri gelenleri entari, cübbe ve maşlah giyip başına sarık veya fes takar, hükümet işlerinde çalışanlar İstanbullular gibi setre ve pantolon giyer, sıradan insanlar entari veya maşlah giyerken başlarına sarı ipek kefiye sarar, işçiler entari giyip başlarına beyaz ve mavi veya kırmızı kefiye sarar, Yahudiler entari ve maşlah giyip başlarına beyaz bez üzerine yazma sararken Hıristiyanlar entari ve maşlah giyip başlarına fes takar. Yahudi kadınlar lacivert ve beyaz, kenarı sarı renkte işlenmiş çarşaf giyip siyah kıldan peçe takar ve sarı papuç kullanır. Hıristiyan kadınlar Müslüman kadınlar gibi çarşaf giyip yüzlerini bazen açık bırakıp bazen tül den bir peçe takar ve potin ve galoş kullanırlar. Herkes Arapça konuşur ancak Arapçalarına çokça yabancı kelime karışmıştır. Örneğin, İngilizce glass kelimesi bile kullanılır. Ayrıca, Türkçe konuşan da çoktur.

Sokaklar taş olmadığı için kaldırımsızdır, siyah ve yağlı bir toprakla kaplıdır. Yağmur yağdığında her yer çamur olur. Lağım sistemi olmadığı için evlerde ve sokaklarda kuyular vardır. Bu kuyuların üstünü tuğlalarla kapatırlar ancak yağmur yağdığında taşan kuyular bu tuğlaları kırar. O nedenle yayan ve atlı yolcular için tehlikelidir. Bunların dışında, sakalar da sokakları rahatsız eden diğer bir unsurdur. Nehir kenarında doldurdukları kırbalarını eşeklerinin üzerine koyan sakalar dar sokaklarda yürürken çamurlu ve ıslak kırbalarını insanların üzerine sürter. Ayrıca delik kırbalardan sızan su insanları ıslatır. Sokaklar dar olduğu için at arabası kullanmak zordur. Fakat kiralamak için at da bulunmaz. Kiralanan hayvanların tamamı beyaz eşeklerdir. Yirmi beş sene önce inşa edilmiş, Kerh'ten Kâzımıye'ye kadar giden 6 kilometrelik bir tramvay vardır. Bu hat çok sayıda İranlı ziyaretçi getirir.

Şehrin eski dükkânları sokağın zemininden yüksek olduğu için her dükkân girişinde tavana asılı bir halka bulunur. Dükkân sahipleri bu halkaya tutunarak girip çıkarlar. Bakkal ve manavlar ürünlerini satmak için dükkânlarında gazel tarzında şeyler okuyan birilerini tutarlar. Kullandıkları ölçü birimleri de farklıdır. Üstelik sattıkları mala göre farklı ölçekler kullanırlar. Âli Bey'in hizmetçilerinden biri bu durumu istismar ederek iki aylık mutfak masrafını dört kat fazla olarak alır.

Geceleri sokaklarda İstanbul'da olduğu gibi bekçiler dolaşmaz. Belediye tarafından geceleri sokaklarda yakılan fenerleri temizleyen görevliler bekçi vazifesi de görür. Sokaklarda çok sayıda köpek yaşar. Çoğu da sıcaktan ve susuzluktan telef olur.

Âli Bey, ilk geceyi Behçet Bey'in evinde geçirdikten sonra kendine bir köşk kiralar. Vali Takiyüddin Paşa, Altıncı Ordu Mareşali Hidayet Paşa ve Merkez Mutasarrıfı Nazım Bey ile görüşür. Şehirde dolaşmak için kendine bir at satın almak ister ama dilediği gibi güzel bir Arap atı bulamaz. Aneze aşiretinin yetiştirdiği küçük bir at almak zorunda kalır. Bu durumun sebebinin Hindistan'a hayvan ihraç etmenin yasaklanması olduğunu öğrenir. Zira at yetiştiriciliği yapan Şammar aşireti bu yasak yüzünden hayvanlarını satacak geniş bir pazar bulamadığı için erkek atları öldürür ve bir daha Bağdat'a at getirmez.

Âli Bey bu yasağın üç olumsuz sonucu olduğuna kanaat getirir. Birincisi, Araplar at yetiştiriciliğine eskisi gibi özen göstermez. İkincisi, at alışverişi yapılamadığı için bir grup insan yaşam sıkıntısı yaşamaya başlar. Üçüncüsü, bazı adamlar çöllere kadar gelip satın aldıkları atları Hindistan'a götürdüğü için devlet eskiden vergilendirebildiği bir ticareti artık takip edemez durumdadır.

Ziyaretler

19 Ekim'de İranlıların İmam Musa el-Kâzım'ın türbesinin avlusundaki matemini görmek için Kâzımıye kasabasına giderler. Mateme katılan Şii mezhebinden Araplarla kadınların çokluğuna şaşırırlar.

Âli Bey, Bağdat'taki diğer türbeleri de ziyaret ettikten sonra Bağdat'ta yaşayan bir Hindistan prensiyle yalısında görüşür. Prens, yetmiş yaşını aşkın, hoşsohbet ve şakacı biridir. Fakat yalısında yaşayan cariyelerin kimseyle görüşmesine izin vermeyen, mahzeninde sandıklar dolusu mücevher ve nakit parası olduğu hâlde elli yıldan fazla yaşadığı Bağdat'ta hiçbir hayırsızlık yapmamış biridir. Âli Bey'in Bağdat'ta yaşadığı süre içerisinde hayatını kaybeder. İngiliz vatandaşı olduğu için servetine İngiliz Konsolosluğu el koyar.

Kerbela'ya Yolculuk

Âli Bey, 29 Kasım'da Kerbela'ya gitmek için Bağdat'tan hareket eder. Kerh tarafında Har adı verilen bir yerde taşkın zamanlarında su çıktığı için bir köprü bulunur. Devletin köprüden sağlayacağı kazancı devlete peşin ödeyip köprüyü kendisi işleten mültezim, yolculardan belirli bir tarife üzerinden ücret alır.

Ancak taşkın olmadığından dere kurduğu için Âli Bey ve yanındakiler köprüyü kullanmaz. Buna rağmen mültezimin adamları geçiş ücreti ister.

Geceyi altı saat ilerideki İskenderiye Hanı'nda geçirirler. Âli Bey, oradaki hacıların namaz kılma şekillerini garipser. Zira hanın avlusunda akşam namazı kılarken ellerini sallayıp etraflarına bakarlar ve sakalara kırbalarını nereye bırakmaları gerektiğini işaret ederek gösterirler. Âli Bey onların henüz namaza başlamadığını düşünürken onlar birden rüku ve secdeye varınca namazda olduklarını anlar ve şaşırır.

Ertesi gün handan ayrılıp yolculuklarına devam ederler. Müseyyib'de biraz dinlendikten sonra üç saat ileride bir handa kahvaltı edip iki saat daha yol giderek Kerbela'ya varırlar. Kerbela halkının çoğu Şii mezhebindedir ve çoğunluğu İranlıdır. Şehre yeni mahalleler eklenerek genişletilmiştir. Eski mahallelerdeki sokaklar çok dardır ve buradaki evlerin sokağa bakan penceresi yoktur. Hüseyiniye isimli bir kanalla şehre Fırat'tan su taşınır. Bazen bu kanalda kayıklar çalışır. Kerbela'nın bu tarafında araziler ekilidir.

Ertesi gün İmam Hüseyin ile İmam Abbas'ın türbelerini ziyaret ederler. Türbenin avlusunun çevresinde Hint ve İran prenslerinin mezarları vardır. Şiiler de kendi cenazelerini buraya getirir. Cenazeler türbenin etrafında dolaştırıldıktan sonra avlunun altındaki mağaralara konur. Her sene getirilen cenaze sayısı arttığı için mağaralardan çıkarılan kemikler odun yerine yakılmak için hamamlar tarafından satın alınır.

Âli Bey sokakta bir gürültü duyarak uyanır. Kaldığı evin sokağa bakan penceresi olmadığı için balkona benzer bir yere açılan bir kapıyı açarak etrafı görmeye çalışır. Kırk elli kadar Arap'ın eli mızraklı bir şeyhi takip ederek topluca bir şeyler söyleyip zıpladıklarını görür. Ev sahibine bunun anlamını sorar ve topluluğun şeyhlerini övmek için böyle bir gösteri yaptığını öğrenir.

O gün diğer görevlilerle birlikte yola çıkar ve üç buçuk saat mesafede Aneze aşirenin yaşadığı bir Arap köyüne gelir. Burada aşiretin şeyhinin temsilcisiyle çöldeki tuzlalar hakkında görüşür. Temsilci, aşiretin çölde bir tuzla olduğunu bile bilmediğini, meşru olmayan işlerle uğraşmadıklarını söyler. Hatta söylediklerinin inandırıcılığını artırmak için Âli Bey ve yanındakilerin yediği yemeklere tuz koymaz. Fakat ertesi gün Âli Bey ve yanındakiler tuzlayı görmeye giderken yolu göstermesi için yanlarına kattığı adam tuzlayı eliyle koymuş gibi bulur.

4 Aralık günü Bağdat'a dönüş için Kербala'dan ayrılmadan önce Âli Bey, İmam Hüseyin'in türbesindeki hazine odasını merak ettiği için görmek ister. Kilidi tutan Seyyid Cevat Efendi'ye haber gönderir. Seyyid Efendi ona önce seccadelerin saklandığı odayı ardından da karanlık bir odadaki iki tahta sandığı gösterir. Hindistan ve İran'dan gönderilen mücevherleri görüp ilginç olan şeyleri not etmek için elinde kalem defterle orada bulunan Âli Bey, Seyyid Efendi'nin ona sandıkların varlığını kontrol etmek istemiş gibi davranmasından dolayı hayal kırıklığı yaşar.

Tâk-ı Kistrâ

İslam'ı kabul eden İran asıllı ilk sahabe olan Selman-ı Pak'ın türbesiyle ünlü olan Tâk-ı Kistrâ yani Sasani krallarının merkezi olan Medain harabesi Bağdat'tan altı saat uzaklıkta Dicle Nehri kıyısındadır. Âli Bey burayı görmek için iki arkadaşıyla Basra'ya giden bir vapurla Bağdat'tan hareket eder. Fakat nehrin suları az olduğu için vapur kuma oturur. Âli Bey biraz uyuyabileceği için sevinir ama vapuru kurtarmak için çalışan tayfaların sesinden dolayı dinlenemez.

Sonunda Tâk-ı Kistrâ'ya varırlar. Burası boş çölden ibaret olsa da bir müdür bulunmaktadır. Güneş doğana kadar müdürün evinde kaldıktan sonra türbeyi ziyaret ederler. Kara yoluyla dönmek için hayvan kiralarlar. Yemek yedikten sonra yola çıkıp güneş batarken Bağdat'a varırlar.

Bağdat'tan Ayrılış

Âli Bey, Bağdat'ta tanıştığı Kâzım Paşa'yı Bağdat'a iki saat mesafedeki Fehâme adlı yerde bulunan köşkünde ziyaret eder. İki gün kalıp geri döner. 13 Mart tarihinde Bağdat'tan ayrılır. Akşam yine İskenderiye Hanı'nda kalır. Gece yattığı odayı yarasalar bastığı için onların girip çıktığı delikleri gazete ve bez parçalarıyla tıkar. Yarasalardan kurtulur fakat bu sefer de duvarlarda çeşitli böcekler dolaşmaya başlar. Bunlar yüzünden bir türlü uyuyamaz.

Sabah üç saat yol aldıktan sonra yol üzerinde bir çadırdaki kahvaltıda ederler. İki saatlik mesafe daha gidip Mahavil Han'da dinlenirler. Oradan Hille'ye doğru ilerlerken Âli Bey yol üstündeki Babil harabelerini görmek ister ancak ekili araziye sulayan sistemi geçemez. İkindiden sonra Hille'ye varır.

Hille, Kifl, Kûfe ve Necef

Hille, Fırat Nehri kıyısında iki sahile bölünmüş bir şehirdir. Ancak Fırat'ın suyu yön değiştirdiği için Hille'nin önünden geçen su yatağında pek az su kalmıştır. Hurmalıkların çoğu kurduğu ve insanlar göç etmeye hazırlandığı için devlet bir set inşasına başlamıştır.

Âli Bey, Hille'ye varışının ertesi günü sancak muhasebecisiyle Babil harabelerini gezmeye gider. Civar köylerde ve kasabalarda yapılan binalar bu harabeden çıkarılan tuğlalarla inşa edilir.

Oradan çıkınca Fırat kıyısında bir köyde Hille'nin ileri gelenlerinden biri olan Ali Çelebi'nin evinde dinlenip yemek yedikten sonra bir buçuk saatlik yol giderek Hille'ye geri dönerler. Yol boyu Fırat'a kıyısı olan birçok büyük köy geçerler.

16 Mart günü Hille'den ayrılıp beş saatlik yolun sonunda Kifl köyüne varırlar. Bağdat Musevi cemaatinin önde gelen isimlerinden olan Salih Danyal Efendi'nin evinde bir saat dinlenirler sonra da Zülkifl peygamberin türbesini ziyaret ederler. Ziyaretin ardından Fırat Nehri üzerinden Kûfe'ye hareket ederler.

Nehir yön değiştirdiği için Kifl ile Kûfe arasında büyük kollar ve adalar meydana geldiğini görürler. Akıntının gücüyle Kûfe'ye bir buçuk saatte varırlar. Necef-i Eşref'in iskelesi olduğundan ziyaretçiler burada kolayca hayvan bulur. Âli Bey, İmam Ali'nin evinin, kızı Fatıma'nın ekmek pişirdiği fırının ve İmam Hasan ile İmam Hüseyin'in okullarının kalıntılarının bulunduğu yeri ziyaret ettikten sonra bir buçuk saatte Necef-i Eşref'e varır.

Burası surlarla çevrili, İmam Ali'nin türbesinin bulunduğu büyük bir şehirdir. Kûfe ile yakın olmasına rağmen güvenlik nedeniyle her on dakikalık mesafede bir askerin beklediği bir kule inşa edilmiştir ancak asayiş sorunu çözüldüğü için geriye kulelerin yıkıntıları kalmıştır. Şehrin etrafı çöldür. Zemin yüksek olduğu için şehir Fırat'ın suyundan da faydalanamaz. Kale içinde olduğundan içinde sadece evler ve birkaç binalar bulunur. Bağ ya da bahçe bulunmaz.

Âli Bey ilk geceyi Duyûn-ı Umûmiye memuru Abbas Efendi'nin evinde kalır. Ertesi gün İmam Ali'nin türbesini ziyaret eder. Türbede İran Şahı Muhammed Şah Kaçar ile eşi de gömülmüştür. Kerbala gibi buraya da birçok yerden cenaze getirilir. Âli Bey bunları gördükten sonra çarşıda dolaşır, öğle yemeği yer ve Kûfe'ye gider. Salih Danyal Efendi'nin onun için gönderdiği kayıkla oradan Kifl'e döner. Salih Danyal Efendi'nin misafiri olur. Ertesi gün Hille'ye gider, orada biraz dinlendikten sonra akşamı Mahavil Hanı'nda geçirir. Oradan Bağdat'a döner.

Irak'a Dair

Buradaki arazi devlete peşin ödeme yapılarak yıllık geliri satın alınmış ufak bölümlere ayrılmıştır ve her bölümün kendisini sulayan bir kanalı vardır. Fellahlar bu arazilerde ücret karşılığında çiftçi olarak çalışır. Kazançları çok az olduğu için çalıştıkları toprakların üstüne kurdukları çadırlarda yaşarlar ve sık sık göçerler. O nedenle Irak'ta nüfus artışı mümkün değildir.

Toprak çok verimlidir ama ihracat yapılmaz. Ticaretten anladıkları bir yerde kıtlık çıktığında hasadı değerinin birkaç katına satmaktan ibarettir. Basra hurmasıyla ünlü olduğu hâlde Amerikalılar ve Avrupalılar vapurlarla gelip satın almasa halk ürününü satmanın yolunu bilemez. Tüm ürünler ara sıra çekirge saldırısına uğrar. Ancak ona rağmen geride kalan mahsul bile insanları doyurmaya yeter.

Dicle ve Fırat'tan beslenen kanalların sayısı az olduğu için zaman zaman su baskınları olur. Bu baskınlar en çok Bağdat'a zarar verir. Maddi zararın dışında halk sağlığını da tekdit eder. Baskından sonra suyun çekildiği arazide kalan balık ve kurbağa ölümleri sıcaktan kokar ve bulaşıcı hastalıklara yol açar. Ancak baskınların tarlalara bıraktığı çamur ekinleri besler.

Bağdat'taki zanaatkarların çoğu dokumacılıkla uğraşır. Fakat ipek ve pamuğu Hindistan'dan getirirler ve yeterli sayıda iplik fabrikası da yoktur. Âli Bey, Irak'ın ikliminin ipek ve pamuk yetiştirmeye uygun olmasına rağmen kimsenin böyle bir yatırıma girişmemesini yeniliğe kapalı bir toplum olmasıyla açıklar.

Bağdat'ta karşılaştığı düğünleri garipser. Düğünden bir gün önce gelinin çeyizi damadın evine taşınır. Taşınırken eşyanın önünde kalaylı bakırdan yapılmış bir su güğümü gider. Ertesi gün kadınlar gelini ortalarına alıp damadın evine yürüyerek giderler. O sırada iki kadın gelinin kollarına girer ve küçük bir kız çocuk gelinin önünde ayna tutarak geri geri yürür. Gelin de bu aynaya bakarak adım atar. En önde yürüyen iki kadın başlarındaki örtüye bağlı birer küçük çekmece taşır. Bu çekmecelerin içi ziynet eşyasıyla doludur. Varlıklı ailelerin kızları evlendiğinde böyle sokaklarda gezdirilmez. Ancak damatlar gece bir alayla beraber sokaklarda gezdirilir. Hıristiyan düğünlerinde ise gelin alınacağı gece damadın yakınları gelinin evinde toplanır ve iki taraf opera tarzında konuşarak pazarlık eder sonra da gelini alıp götürürler.

Cenazeler sıcaktan dolayı geceleri defnedilir. Cenaze çıkan evlerde bir hafta tören yapılır. Bu törenlerde ücret karşılığında ağlayan kadınlar ölen kişinin ardından övgüler söyler ve feryat ederek ağlar. Kadınların sustuğu sırada misafirlere şerbet ve nargile ikram edilir, gülüp eğlenerek zaman geçirilir. Her sene Ramazan ayının ilk gecesi o sene cenazesi olan tüm evlerde bu tören yapılır.

Şafer ayının son çarşambası Bağdatlıların tatil ve şenlik günüdür. O gün devlet dairelerinde bile kimse bulunmaz. Müslüman ve Hıristiyan, herkes şehir dışına ve bahçelere gidip yiyip içer.

İstanbul'a Dönüş

Âli Bey, Duyûn-ı Umûmiye'deki görevi sonlandırılınca Bağdat'ta kalıp valinin verdiği geçici görevlerde çalışmaya başlar ancak bir süre sonra hükümet tarafından İstanbul'a çağrılır. Şiddetli yağmurların yağdığı bir mevsime girildiği için karadan değil de denizden gitmenin doğru olduğu tavsiye edilir.

Âli Bey eşyasını açık artırmada satar ve 19 Ekim 1888'de Bağdat'tan bir vapura binerek Basra'ya hareket eder. Dicle'nin suyu o mevsimde az olduğu için vapur pek çok yerde durmak zorunda kalır. 24 Ekim'de Basra'ya varır.

Basra

Fırat'la Dicle'nin birleştiği Kurne'den itibaren Fars Denizi denilen Basra Körfezi'ne kadar nehir büyür ve adı Şattül Arap'tır. Burası gelgitli olduğu için vapurlar Basra'dan on beş günde bir hareket eder. Kıyı boyunca gümrük ve denizcilik daireleriyle mağazalar, acenteler ve konsolosluklar bulunur.

Düzenli çalışan tek vapur İngilizlerin Hindistan'a giden vapuru olduğu için Âli Bey önce Hindistan'a oradan da Akdeniz'e giden vapurlardan biriyle Süveys'e gitmek zorundadır. Basra'ya geldiği vapurun kaptanı sayesinde üç gün sonra hareket edecek olan vapurda birinci kamara biletini ayırır.

Ayrılacağı güne kadar Basra Valisi Şaban Paşa'nın yalısında ikamet eder. Bu süre içinde şehri gezer. Basra on bin nüfuslu, sıcak ve rutubeti fazla, sokakları ve binaları düzensiz, küçük bir yerdir. Hurmalıkları fazla olduğu için ticareti buna bağlıdır.

Basra Körfezi

27 Ekim'de sabah erken saatlerde Basra'dan ayrılır. Posta vapurları yaklaşırken insanları haberdar etmek âdet olduğu için iki saat sonra İran'ın Karun Nehri'nin Şattül Arap'a döküldüğü yere yaklaşınca sahilden iki top atılır. Burada vapur üç saat kadar yük alır. Beş saat sonra Fav adlı yerin önünden geçerek denize ulaşırlar. Fav, Şattül Arap'ın başında nehrin girişine hâkim bir konumda bulunduğundan burada istihkâmlar ve bir de telgrafhane yapılmıştır. Fav'dan sonra Kuveyt Limanı ondan sonra da Bahreyn Körfezi vardır.

Buşehr

28 Ekim'de İran kıyılarının dağları görünür ve Buşehr'e varırlar. Âli Bey, kendi gibi Bağdat'tan İstanbul'a dönmekte olan Arif Bey'le yolculuk ettiği için beraber şehri gezmek için vapurdan inerler. Dar ve yamuk sokaklarda görülmeye değer bir şey bulamayınca vapura geri dönmek isterler ancak bir iskele memuru onlardan yabancı oldukları için ücret ister. Pasaportlarını gösterecekler de adam tezkere almaları gerektiğini söyleyip ücret istemekte ısrar eder. Bunun üzerine tezkere memurunu bulup durumlarını anlatırlar. Tezkere memuru onlara çay ve nargile ikram eder. İran'da bir daha böyle bir şeyle karşılaşmamaları için bir mektup verir. Vapur, ertesi gün akşama kadar yük aldıktan sonra akşam saatlerinde oradan ayrılır. Bir saat sonra İran sularında görevli İngiliz donanmasından bir komutanı alarak yola devam eder.

Lince

Uzaktan büyük bir yer gibi görünen Lince şehrine varırlar. Âli Bey karaya çıkınca buranın da sıradan harabe bir şehir olduğunu anlar. Ancak buradaki kadınların çarşaf giyip yüzlerine maskeli balolardaki gibi siyah kadife bir maske taktıklarını görünce bu maskenin buraya Avrupa'dan mı geldiğini yoksa buradan Avrupa'ya mı gittiğini merak eder.

Bender Abbas

Lince'den sonra Bender Abbas'a varırlar. Burası da diğeri gibi bir yerdir ancak burada Hindistan'dan gelen birçok tüccar kendilerine has bir çarşıda ticaret yapar. Âli Bey şehri dolaştıktan sonra vapura dönerken yine tezkere isteyen bir memurla karşılaşır. Diğer memurdan aldığı mektubu gösterir ve zorluk çıkmadan kurtulur. Pasaportun ülkeye girerken sorulan bir şey olmasına rağmen burada vapura dönerken sorulmasını garipses.

Bir zamanlar Portekizlilerin ticaret merkezi olan Hürmüz Adası'nı geçerler. Burası Basra Körfezi'nin boğazıdır. Ondandır Umman Denizi'ne çıkılır. Burada yerleşim yoktur. Umman Denizi'ne çıkınca sol taraftaki kıyılar kaybolur, sağ tarafta Arabaistan kıyıları görünmeye başlar.

Maskat

2 Kasım'da Maskat varırlar. Burası deniz kıyısında olmasına rağmen etrafı kayalarla çevrilidir. Kayaların üzerinde Portekizlilerin işgal günlerinden kalma istihkâmlar görünür. Bu şehir çöl Araplarının pazar yeri olduğu için birçok Arap alışveriş için buraya gelir. Hepsi de silahla gezer kılıç, tüfek ve hançerle gezer. Ticaret Hindistanlıların elindedir. Sokaklar dar ve yamuktur. En önemli ürün Amerika'ya kadar bozulmadan gidebilen hurmadır ancak helva da meşhur olduğundan helva da ihraç ederler. Âli Bey helvanın tadını merak edip tadar ama hurmayı ne kadar beğendiyse bunu da o kadar beğenmez.

İngiliz donanmasına mensup komutanın ricası üzerine Arif Bey ile birlikte ticaretle uğraşan Hintlileri Arap saldırılarına karşı korumak için orada bulunan İngiliz korvetini gezerler. Akşam subayların korvette düzenlediği tiyatroyu seyredip verdikleri konseri dinlerler. Sonra da birlikte yemek yerler. Âli Bey, sofranın ve müziğin güzelliğiyle büyülenip Maskat'ta bulduklarını unuttur.

Ertesi gün şehirde dolaşırken emirin evinin kapısının açık olduğunu görür ve kapıdaki bir Arap'ın avludaki vahşi hayvanları görmek isteyip istemediğini sorması üzerine içeri girer. O içeri girdikten sonra adam birden kapıyı kapatır. Âli Bey karşısında zincirsiz bir aslan görünce kaçmak ister. Kapıdaki adamsa bir eliyle bahşiş isteyerek diğer eliyle kapıyı kapalı tutar. Âli Bey bir miktar parayı adamın yüzüne fırlatıp kapıyı açtırır ve koşarak dışarı çıkar. Kendisini görenlerin gülümsemelerine bakarak bunun başına gelen ilk kişi olmadığına kanaat getirir.

Vapura dönünce İngiliz subaylarla öğle yemeği yer ve vedalaşır. Akşama doğru vapur Hindistan'ın Sind adlı bölgesinin en önemli şehri olan Karaçi'ye doğru hareket eder. İki gün iki gecenin ardından 6 Kasım'da Karaçi'ye varır.

Karaçi

Karaçi, büyük bir limanı olan ancak iskeleden uzak bir yerde konumlanmış bir şehirdir. Âli Bey şehre giderken içinden geçtiği geniş caddeleri ve geniş binaları çok beğenir. Şehre vardığında da çoğu yazlığa benzeyen, bahçeli ve birbirinden uzaktaki evleri görünce iki yüz bin nüfusu olan şehrin daha kalabalık olduğu hissine kapılır.

Arif Bey ile birlikte şehri gezer sonra da Osmanlı Devleti'nin fahri konsolosluğunu yapan Karaçi ileri gelenlerinden Hasan Ali Bahadır'la buluşur. Hasan Ali Bey onları büyük bir medreseye götürüp gezdirir. Evinde akşam yemeği ikram ettikten sonra da iskeleye bırakır. Âli Bey, gaz lambalarıyla aydınlanan geniş caddelerle yük indirip yükleyen vapurların ışıkları altında aydınlanan şehrin o hâliinden çok hoşlanır. İskeleden bir filikaya binerek vapurlarına gelirler ve geceyi limanda geçirirler.

7 Kasım'da onlarla buluşmak için vapura gelen Hasan Ali Bey'le vedalaştıktan sonra öğle vakti limandan Bombay'a gitmek üzere hareket ederler. Ancak kırk sekiz saatlik yolculuk çıkan fırtına nedeniyle altmış saate uzar. Öyle ki bu Bombay'a vardıklarında sekiz kişi taşıyan bir vapurun fırtına nedeniyle battığını haber alırlar.

Bombay

Âli Bey gece vapurdan inip bir filikaya binerek iskeleye çıkar ve on dakikalık mesafede bulunan bir otele yerleşir. Üç gün boyunca fırtına yüzünden uyuyamadığı için karnı aç olmasına rağmen doğruca yatar ve ertesi gün öğle vaktine kadar dinlenir. Öğleden sonra Osmanlı Devleti'nin Bombay Başkonsolosu İsmail Bey'in evine gider. Arif Bey de yolda tanıştığı bir kişinin evinde misafir olur.

Âli Bey fırtına yüzünden Bombay'dan Akdeniz'e giden vapurlara binmekten vazgeçer. Ayrıca Hindistan'a gelip buradaki hayatı yakından öğrenme fırsatını kaçırmak istemez ve bir hafta sonra hareket edecek bir vapuru beklemeye karar verir.

Fırtınada ıslanan eşyalarını kurutmak için sandığını açtığı sırada yanında bulunan Bağdatlı rehberi seccadesini görüp satmak isterse yüksek fiyattan satın almak isteyecek çok kişi bulabileceğini söyleyince Âli Bey seccadesini ona teslim eder. Fakat Bombay'dan ayrılacağı gün seccadesinin kaybolduğunu öğrenir. Bağdatlı rehberi kendisine tavsiye eden Başkonsolos İsmail Bey bu durumdan dolayı çok mahçup olduğu için onu üzmemek için sesini çıkarmaz.

Bombay'da Yaşayanlar Hakkında

Bombay'da Müslümanlar, Parsiler, Banyanlar, Hindular ve Portekizliler yaşar. Müslümanlar beyaz giyer, dar sokaklarda bitişik nizam inşa edilmiş evlerde yaşarlar. Bir evde birkaç ailenin yaşadığı da olur. Ticaretle uğraşırlar.

Parsiler İran'dan buraya göç etmiş ateşperestlerdir. Her akşam gün batarken deniz kıyısına inip güneşe secde edip yüzlerini deniz suyuyla yıkarlar. Ölülerini kartalların yemesi için tapınaklarının bahçesinde bulunan daire şeklindeki kulelerin içine bırakırlar. Geriye kalan kemikleri mezarcılar toplayıp yakar ya da denize atar. Parsiler Bombay'ın en zenginleridir. Mahalle ve evleri Avrupa tarzında ve bahçe içindedir. Çocuklarına Londra'da eğitim aldıkları için devlet dairelerinin çoğunda onlar çalışır.

Banyanlar çeşitli putlara tapan putperestlerdir. Birçok tapınakları vardır. Alınlarına kırmızı, sarı ve beyaz renklerde işaretler koyarlar. Geceleri tapınakları aydınlatır, erkek ve kadın grupları olarak piyano çalıp şarkı söylerler. Reenkarnasyona ve kutsal kişilerin de ineklerin vücudunda tekrar dünyaya geldiğine inandıkları için sabahları yüzlerini bir ineğin idrarıyla yıkamadan işlerine gitmezler. O nedenle sabahları mahallelerinde inekler gezdirilir. Banyanlar ticaretle uğraşır. İş için yurt dışına çıkmadan önce Brahman diye bilinen din adamlarına ne kadar para kazanmak istediklerini not ettirip o miktarı kazanmadan geri dönmezler. Döndüklerinde eşlerinin birkaç çocuk doğurduğunu görürlerse çocukların babaları olduklarını kabul ederler. Mezarlıkları yoktur. Bir gün içindeki tüm ölülerini gece toplanıp yakarlar. Âli Bey bir gece cenaze yakımını seyretmeye gider. Ölülerin üzerine petrol döküldükten sonra mezarcıların ateş sönece kadar darbuka ve zillerle müzik çaldığını görür. Bu manzara sinirlerini bozduğu için o gece uyuyamaz. Banyanların ölen erkekleri canlı eşleriyle birlikte yakma âdetini İngilizler yasaklamışsa da İngiliz memurların bulunmadığı bölgelerde kadınlar ölen eşleriyle birlikte yakılır.

Hindular Banyanlar gibi puta taparlar ve ölülerini yakarlar. Erkekleri bacaklarının arasından geçirdikleri bir bezi bellerine bağlar, kadınları da kısa kırmızı bir kıyafetle memelerini örten bir yelek giyerler. Çoğunlukla çiftçi ve işçilerdir.

Portekizliler Portekiz'in burayı işgal ettiği günlerden kalmadır. Avrupalılar gibi giyinirler. Otellerde ve vapurlarda çalışırlar veya hizmetçilik ve berberlik yaparlar.

Geri Dönüş

Âli Bey, 16 Kasım'da bir İngiliz şirketine ait bir vapura binerek Bombay'dan ayrılır. Dört yüzü aşkın yolcudan Âli Bey ile Arif Bey ve bir Portekizli dışında herkes İngiliz'dir. bir İngiliz dışında kimse Fransızca bilmediği için Âli Bey ile Arif Bey vakitlerinin çoğunu güvertede spor yapan ve piyano çalan yolcuları seyrederek geçirirler. Yolculuğun ikinci günü İngiliz yolculardan biri vefat edince vapurdaki tapınakta bir tören düzenlenir ve ceset denize bırakılır.

21 Kasım'da Aden'e varırlar. Şehir denizden bir saat uzaklıktadır. Yağmur pek yağmadığı için su kıtlığı yaşanır. Kayıkçıların çoğu Arap ve Somalidir. Âli Bey'in karadan vapura geri dönmek için kiraladığı kayıkçı denizin ortasında durup ücretin iki mislini ister ve istediğini almadıkça vapura yanaşmaz.

Ayrıca kayığa yanaşan çıplak çocuklar yolculardan para dilenir. Yolcuların denize attığı parayı almak için suya dalarlar.

25 Kasım'da Süveyş'e varırlar. Âli Bey ve Arif Bey şehirde kahvaltı ettikten sonra dolaşmaya çıkarlar. Öğlen trene binerek Mısır'a hareket ederler. Âli Bey üstündeki yazlık elbiseyi değiştirme fırsatı bulamadığı için yol boyunca üşür. Sıcak iklimli bir ülkenin bu denli soğuk olmasına da çok şaşırır. Mısır'da vagona yaklaşan bazı kadınların Yusuf Efendi diye bağırmasına önce anlam veremez sonra da mandalina sattıklarını, Mısır'da mandalinaya Yusuf Efendi dendiğini anlar.

Akşamüstü Kahire'ye varınca otele yerleşir. Gece boyu yağmur yağdığı için otelden dışarı çıkamaz. Ertesi gün Mısır Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı ziyaret eder. Onunla öğle yemeği yedikten sonra İran Konsolosu Hacı Mirza Necef Ali onu ve Arif Bey'i evinde misafir eder. Beraber şehri gezerler. Mısır'ın yeni mahalleleri Avrupa tarzında caddelere ve yüksek binalara sahiptir. Eski mahallelerse dar ve çamurlu yollarla kaplıdır.

29 Kasım'ın sabah saatlerinde trenle Kahire'den İskenderiye'ye giderler. Âli Bey Mısır idarecilerinden Vasıf Azmi Paşa'yı ziyaret ettikten sonra onun misafiri olur. Ertesi gün bir Rus gemisiyle yola çıkar. Vapur 2 Aralık'ta öğlen Sakız Adası'na uğrayıp akşam İzmir'e varır. O gece vapurda kalırlar. Âli Bey sabah Vali Hüseyin Rıza Paşa'yı ziyarete gider. Arif Bey aynı vapurla İstanbul'a devam ederken Vali Hüseyin Rıza Paşa, Âli Bey'in eşyalarını vapurdan aldırtıp onu birkaç gün evinde misafir eder.

Âli Bey 8 Aralık'ta İstanbul'a gitmek üzere İzmir'den hareket eder ve iki gün sonra, 10 Aralık'ta, dört yılın ardından annesine kavuşur.

Temalar

Ulaşım ve Haberleşme Âli Bey dört yıl süren yolculuğu boyunca gitmek istediği yerlere ulaşmak için birçok yola başvurur. Vapurun olduğu durumlarda vapura, trenin olduğu durumlarda trene biner. Ancak bunları da ihtiyacı olduğu her zaman bulamaz. Belirli zaman aralıklarıyla işleyen bu ulaşım araçlarını beklemek durumunda kalır. Fakat genellikle, yolculuğunu bulunduğu bölgenin koşullarına göre şekillendirir. Örneğin, Halep'te kara yolunu kullandığı için hayvan kiralar. Diyarbakır'dan Siirt'e gideceği zaman da Dicle Nehri'ni kullanmaya karar verip kendine bir kelek yaptırır. Kelekle yolculuğu esnasında bir Arap köyünün önünden geçerken Musul'da bir subaya teslim edilmek üzere kendisine bir mektup emanet edilir. Benzer şekilde, vapurla yolculuğu sırasında İran'ın Karun Nehri'nin Şattül Arap'a döküldüğü yere yaklaşınca sahilden posta vapurunun geldiğini haber vermek üzere iki top atılır. Tüm bunlar 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulaşım ve haberleşme imkânlarını örnekler.

Gözlemcilik Âli Bey devlet görevlendirmesiyle yolculuğa çıkmasına rağmen her yere yeniliğe açık meraklı bir kişi olarak gider ve gördüklerini başkalarına aktarma niyetiyle gözlemler. Örneğin, İslam'a aykırı olmasına rağmen Hindistan'da ölümlerin nasıl yakıldığını bizzat seyredir. Ulaşımın ve haberleşmenin kısıtlarını gözlemlediği her şeyi kayıt altına alıp başkalarına aktararak aşmaya çalışır ki bu kitap da böyle bir arzunun eseridir.

Batıl İnançlar Âli Bey yolculuk boyunca ve gittiği her yerde çeşitli batıl inançlarla karşılaşır. Her seferinde de bu inançlarla arasına bir mesafe koyduğunu hissettirir. Bunun en belirgin örneklerinden biri Sa'du Mağarası'nın önünden geçerken mağaradaki cine ateş etmedikleri için başlarına felaketler geleceğine inanan yanındaki adamlarını susturmak için gösterdiği çabadır.

Batılılaşma Âli Bey, her fırsatta kendini Batılı yaşam pratiklerine yakın biri olarak konumlandırır. Örneğin, Dicle Nehri üzerinde kelekle seyahat ederken Tikrit'e dört saat mesafede nehrin suyunun çekildiği noktada karaya oturan bir vapur gördüğünde medeniyete ait bir şeyle orada karşılaşmaktan memnuniyet duyar. Hayatlarında ilk defa vapur gören yanındaki çalışanların vapurla ilgili sorularını uzun uzadıya bilimsel olarak açıklamaya çalışır. Daha sonra, Maskat'ta İngiliz korvetinde subaylarla birlikte tiyatro seyretmekten, Batı müziği dinlemekten ve Batılı zevklerle hazırlanmış masada akşam yemeği yemekten çok hoşlanır ve adeta Maskat'ta bulunduğunu unuttuğunu ifade eder.

Bibliyografya

Âli Bey. *Seyahat Jurnalı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2020.